

Rendi orientáció és jogi mező¹

(Az alkalmazottak szociológiájának németországi nyitánya)

Az alkalmazotti munka széleskörű elterjedése és az irodai dolgozók számának látványos növekedése a XIX. század utolsó harmadával vette kezdetét. Habár a jelenség mögött meghúzódó – a kapitalizmus alapvető szerkezeti változásait eredményező és kísérő – folyamatok egyaránt hatottak Nyugat-Európa és az angolszász térség országaiban, a társadalomtudományi reflektáltság csaknem a XX. század közepéig sajátosan német "belügy" maradt.

Jószerevel az angol Klingender munkája² tekinthető az egyetlen számottevő kivételnek, ám az ő "feketekabátos" dolgozója ('blackcoated-worker') csak magányos alakként húzódik meg a német szociológia kereskedelmi, műszaki, közigazgatási és egyéb alkalmazottainak tömegében. Minek tudható be vajon, hogy e korszakban a modern – bérből élő – alkalmazottak problémája csak Németországban vált intenzív empirikus kutatás és elméletképzés tárgyává?³

Egy jelenség általában tömegessége vagy/és társadalmi súlya miatt vonja magára a társadalomkutatók érdeklődését. A "tömegesedési ['Vermassung'] szindróma" tekintetében Németország nem állt egyedül, különös jelentőséggel bírt azonban e folyamatnak a német társadalomfejlődés sajátosságaival magyarázható *politikai-ideológiai beágyazottsága*.

Az alkalmazottak munkaszituációjának, presztízsvizonyainak, életkörülményeinek, politikai orientációinak és értékrendszerének módszeres vizsgálata nem önmagában volt érdekes a kutatók számára. Németország különös történeti és politikai viszonyai – úgymint a rendi orientációs minták relatíve erős fennmaradása, a

---

¹ Az itt közölt tanulmány egy hosszabb lélegzetű értekezés (Feleky, 1993) némileg átdolgozott fejezete. Az értekezés a szociológiában 'fehérgallérosoknak' nevezett társadalmi aggregátummal kapcsolatos elméletek rekonstrukciójára tett kísérletet. A témával kapcsolatos kutatómunka Szentpéteri István vezetése alatt folyt a JATE Szociológia Tanszékén. A cím jogi mezőként a német alkalmazotti különbiztosítási törvény (AVG) létrejötte körüli társadalmi erőterre utal.

² F. D. Klingender: *The Black-Coated Worker in London*. Kéziratoss disszertáció, London, 1934., illetve *The Condition of Clerical Labour in Britain*. Martin Lawrence, London, 1935.

³ A történeti áttekintés során főként a következő munkákra támaszkodom:

Werner *Mangold*: *Angestelltengeschichte und Angestelltensoziologie in Deutschland, England und Frankreich*. In.: J. Kocka (Hg.) *Angestellte im europäischen Vergleich*. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1981. 11-38. p.; Robert *Cartier*: *Capitalism, class conflict and the new middle class*. Routledge and Kegan Paul, London / Boston / Melbourne / Henley, 1985.; Michel *Crozier*: *The World of the Office Worker*. The University of Chicago Press, Chicago / London, 1971.; Jürgen *Kocka*: *Die Angestellten in der deutschen Geschichte 1850 - 1980*. Vandenhoeck und Ruprecht, 1981.

társadalmi kérdések hagyományosan felülről történő megoldása és a szociáldemokraták növekvő befolyásától való félelem – az alkalmazottaknak a munkássággal szemben egy *társadalompolitikailag óvott különálló helyzetét* ismerte el. Ezen elkülönülés és annak politikai méltányoltsága (amivel például sem Franciaországban, sem Angliában nem találkozunk) következtében az alkalmazotti kérdés vizsgálata politikai jelentőségre tett szert, a kutatók megállapításai akarva-akaratlanul is politikai reflexiók tárgyává váltak. Ilyen körülmények között talán az sem véletlen, hogy e munkák többségében a *pozíciók* nyelvtanát a *vektorok nyelvtana* egészítette ki, azaz a társadalmi-gazdasági helyzet objektív paramétereinek leírása elmozdult a gondolkodási és a tényleges vagy feltételezett cselekvési irányok vizsgálata felé. Ugyanakkor – természetesen nemcsak a német teljesítményekre vonatkozóan – hangsúlyoznunk kell, hogy megállapításaik érvényessége is "kontextus-függő", azaz kötődik a vizsgált jelenséget felmutató, s azt kondicionáló társadalmi közeghez. Tehát a német alkalmazotti szociológia speciális nemzeti sajátosságokat mutat, s emiatt az alkalmazottak történeti fejlődésére, társadalmi funkcióira és helyzetére vonatkozó specifikus interpretációs mintái csak korlátozott mértékben – e kontextus figyelembe vételével – általánosíthatók.

Sokat elárul már a megnevezések sokfélesége is, melyeket a kutatók egy belsőleg igen heterogén munkamegosztási csoport megnevezésére használnak: a német "Angestellte" és "Beamte" munkajogi és szociológiai értelemben is eltér az angolban használatos "blackcoated" vagy "white-collar worker" illetve a franciában meghonosodott "employé salarié" vagy "col blanc" fogalmától. A német szociológiában az alkalmazottak többé-kevésbé önálló csoportként, másutt inkább egy nagyobb társadalmi aggregátum (többnyire az 'új középosztály') részeként jelentek meg.

Bár az alkalmazotti munka és az azt végzők "előképei" a történeti időkbe nyúlnak vissza, a szociológiailag releváns előzmények azonban a XIX. század utolsó harmadára esnek. A megválaszolásra váró kérdés egyértelmű és világos: mi az, ami az alkalmazottaknak nevezett emberek helyzetében közös, s ami egyúttal el is választja őket más társadalmi csoportokba tartozóktól? A fejlődéstörténeti visszatekintés metodológiai nehézségei abban rejlenek, hogy egy rendkívül heterogén, és így igen nehezen definiálható társadalmi csoport képezi a vizsgálat tárgyát.

Némileg kiélezett formában, de ezt a nehézséget fejezte ki *U. Berger* és *C. Offe* az alkalmazottak "lényegnélküliségének" provokatív exponálásával: "a különböző időkben és különböző országokban végzett társadalomtörténeti és szociológiai vizsgálatok rendre megerősítik azt a megállapítást, hogy az alkalmazottak – tevékenységük tartalma, szakmai és társadalmi státuszuk, szervezeti magatartásuk és politikai tudatuk alapján – összességükben alig jellemezhetők valamilyen általános és állandó jeggyel".⁴ Úgy vélik, hogy az ipari munkásság és a magántulajdonosok integratív jegyeitől eltérően az alkalmazottakról egy "lényegnélküli" ['wesenlosen'], "nem-osztály" ['Nicht-Klasse'] csoport képe alakult ki, olyan csoporté, melyben az *integrációt* valószínűsítő tényezők hatását erőteljes *fragmentáció* teszi merőben formálissá.

Ezen interpretáció kellően kihívó ahhoz, hogy érvényességét a jelenség és a reá vonatkozó szociológiai irodalom fejlődéstörténetén keresztül megvizsgáljuk.

---

⁴ Ulrike Berger – Claus Offe: Das Rationalisierungsdilemma der Angestelltenarbeit. In.: J. Kocka (Hg.) 1981. 39. p.

A korai német modernizáció

Az alkalmazotti jelenség fejlődéstörténete szempontjából döntő jelentőséggel bírt a múlt század utolsó harmadától Németországban – az állam meghatározó szerepvállalásával folyt – intenzív iparosítás, mely azonban témánk szempontjából figyelmen kívül nem hagyható közvetlen előzményekre épült.

J. Kocka arra hívja fel a figyelmet⁵, hogy Németország ipari forradalma valójában a *múlt század harmincas-negyvenes éveiben kezdődött* (első szakasza az 1873-as válsággal zárult), s ezzel párhuzamosan indult meg a vállalkozások irodáiban foglalkoztatott bérmunkások *alkalmazottak létszámnövekedése*. E korszak alkalmazottairól azonban igen keveset tudunk, részben a bérmunkássághoz viszonyított igen csekély létszámuk, részben pedig a források (pl. kollektív szerveződésre utaló dokumentumok) hiánya miatt. Az egyébként is *heterogén* csoport tagjaira vonatkozó elnevezések (cégvezető, művezető, irodavezető, kereskedelmi és műszaki ügyintéző, technikus, mérnök, könyvelő, iktató stb.) még a gazdaságban elfoglalt konkrét hely megjelölésére szolgáltak, s nem a társadalmi pozíció címkéi voltak. "Egy olyan társadalomnak, melynek tudatában rendies (születési és szakmai) jegyek képezték a társadalmi csoportok alapvető rendezési elveit, nehéz volt az egymástól eltérő szakmákkal rendelkező személyek aggregátumát foglalkozásaiktól függetlenül, munkavállalók egy fajtájának egységes csoportjaként ismerni fel, fogalmilag megragadni és kezelni. Valójában az ipari alkalmazottak csoportja olyan személyekből állt, akik a különböző szakmai csoportok tagjaiként helyüket éppen csak elfoglalták. (...) A különböző ipari alkalmazotti csoportokra ráadásul eltérő jogi normák vonatkoztak. A heterogenitást, s az olyan szituációk hiányát tekintve, mely praktikus igényt jelentett volna az egyes szakmákhoz tartozóknak – a bérmunkásoktól elhatárolódó – összefogására, fölösleges is volt az ipari alkalmazottakat társadalmi egységként felfogni és kezelni. Csak lassan jelent meg az üzemen kívüli összefüggéseket tükröző 'hivatalnok', 'magántisztviselő' vagy 'gyári alkalmazott' gyűjtőfogalma."⁶

A német gazdaság és társadalom alapvető szerkezeti változásai kétségkívül a század utolsó harmadától számítódnak. A Nyugat-Európához és főként Angliához képest később történő iparosítás ellenére Németország a századfordulóra Európa vezető ipari hatalmává vált, s hasznosítani tudta a "későn jövők előnyét", felhasználva az iparosodott országok által felhalmozott ismeretanyagot és tapasztalatokat.⁷

Németország "második ipari forradalma" meglehetősen sajátos politikai viszonyok közepette zajlott: a 19. századi autoritárius császárság tekintélyuralmi rendszere valamint a politikai struktúrában (a jogban és a közigazgatásban is) rögzült *tradicionális elemek* (rendi vonások, államközpontúság, paternalizmus) *környezetében* alakult ki a modern iparral együtt a *modern gazdaság és igazgatás*, nyomában a társadalom szerkezeti átrendeződéseivel, a tradicionális viszonyok átalakulásával.

A változások gyorsüteműek és radikálisak voltak: a mezőgazdasági munkaerő felszabadításában, a falu-város irányú népességmozgásban, a hagyományos iparágak

⁵ J. Kocka (1981. 16-23. p.).

⁶ J. Kocka (1981. 22-23. p.).

⁷ T. Veblen 1915-ös művében ("Imperial Germany and the Industrial Revolution") fejtette ki, hogy ez a kései fejlődés lehetővé tette Németország számára az élenjárók büntetésének elkerülését. Lásd R. Carter (1985. 15. p.).

átalakulásában, infrastruktúra kialakításában, a nagyipar és a nagyvállalati szervezeti forma megjelenésében, az állam aktív gazdaság- és társadalomszervező tevékenységében, a foglalkozási struktúra és vele összefüggésben a társadalmi osztály- és rétegszerkezet módosulásaiban jelentkeztek hatásai.⁸

Új volt e fejlődésben az is, hogy mindez az *állam meghatározó szerepvállalása* mellett zajlott: az állam nemcsak szervezőként, hanem a gazdasági élet aktoraként is tevékeny szerepet vállalva az ipari fejlődés új típusát⁹ jelenítette meg.

Számunkra e változásokon belül az *alkalmazottak számának viszonylag gyors növekedése* bír a legnagyobb jelentőséggel. A létszám- és aránynövekedés tekintetében az ipar messze kimagaslott az ágazatok közül. A növekedés igen fontos szegmensét képviselték a *műszaki alkalmazottak*, nem kis mértékben a fellendülő szakiskolai és mérnöki képzésnek köszönhetően.¹⁰ A műszakiakhoz képest kevésbé látványosan, de csaknem hasonló ütemben nőtt a *közigazgatásban* és az *igazságszolgáltatásban* foglalkoztatott alkalmazottak száma. Az állami szerepvállalás megerősödését jelzi az *oktatásban, nevelésügyben* valamint az *egészségügyben* a vizsgált időszakban történt létszámnövekedések.

Mindez módosulásokat eredményezett a *foglalkozási struktúrában*, amit az is jelez, hogy míg 1895-ben száz fizikai foglalkozására 6,4 alkalmazott jutott, addig 1907-re ez az arány meghaladta a 10-et (10,2).¹¹

Az átfogó folyamatok által kikényszerített átrendeződések nem csupán a munkamegosztás és a foglalkozásszerkezet változásait eredményezték, hanem leképeződtek a társadalomszerkezetben is.

Az alkalmazotti fejlődés és benne az irodai munka helyzetének alakulása nem érthető meg pusztán a munka társadalmi elosztásának és eloszlásának terminusaiban megfogalmazva. Már maga a munkaszervezet is többet jelent pusztán az elosztott

---

⁸ E folyamatokkal kapcsolatban lásd Max Weber: *Kapitalizmus és agrártársadalom* Németországban. In.: M. Weber: *Gazdaságtörténet*. KJK 1979. 475–495. p.; Somlai Péter: *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*. Akadémiai K. 1977.; Horst Handke: *Munkamegosztás és foglalkoztatottsági struktúrák*. (Adalék az emberi termelőerő fejlődéséhez Németországban 1871 és 1918 között). *Történelmi Szemle*, 1981. 3. 493–507. p.; R. Carter (1985. 14–16. p.).

⁹ Alexander Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság – történelmi távlatból* c. könyvében sajátos összefüggésként fogalmazza meg, hogy Londontól kelet felé haladva az iparosításban a vállalkozói tőkebefektetés (Anglia) szerepét a bankok (Franciaország, Németország), majd az állam (Németország, Oroszország) veszik át. Gondolat Kiadó, 1984. 35–95. p.

¹⁰ Erről részletesen ír J. Kocka (1981. 90–115. p.). A képzés fejlesztése egy tudatos stratégia szerves része volt. "A később iparosodó poroszok és más német államok bizonyos tekintetben azt az előregrást próbálták meg, hogy az angolokat az általános, az ipari-műszaki és részben a kereskedői oktatás kiépitésével kiséreljék meg gyorsabban utolérni. A cél a gazdaság számára kedvező kvalifikációk és motivációk fejlesztése és szélesítése volt, ami az élenjáró Angliában főként a korai iparfejlődés gazdálkodói-kereskedői gyakorlatából nőtt ki, és empirikusan hagyományozódott, tudatos iskolázás megléte nélkül. A legtöbb német államban korábban kimondták az általános iskolakötelezettséget, mint Angliában, és ezt érvényre is juttatták. Mindenekelőtt az 1820-as évektől kezdték kiépíteni az ipari-műszaki oktatást, aminek sem Angliában, sem pedig az Egyesült Államokban nem volt megfelelője." Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra, hogy nemcsak a megképzés funkcionális szempontja és az utolérni akarás intencionalitása magyarázza az oktatás és képzés kiemelt szerepét német földön. Egyrészt már az abszolutista államszervezet igényei és a hozzákapcsolódó hivatalnokképzés relatíve fejlett oktatástügyhöz és a népoktatás korai kezdeteihez vezettek. Másrészt a német polgárság már a korai iparosodás során is kitént azzal, hogy jelentős értéket tulajdonított a képzettségnek. "Különböző polgári csoportokban a képzés a szociális érvényesség igényének alapjaként érvényesült, és részben a politikai igény alapjaként is, mivelhogy idáig hiányzott a születés és a gazdagság, mint az ilyen igények alapja." Kocka (1981. 91–92. p.).

¹¹ Handke (1981. 498. p.).

tevékenységeket összefogó formánál, hiszen feltételezi az elosztás szervezeti rögzítését, a tevékenységek kikényszerítésének legitim eszközeit, s aszimmetrikus pozíciók rendszereként megjeleníti a társadalmi egyenlőtlenségeket is. Például a vállalati munkaszervezetek esetében ez azt jelenti, hogy "a megszervezett munkamegosztás és a tevékenységeket összefogó hierarchikus szervezet, a benne résztvevők szelekciója, csoportosulása nagyon széles társadalmi alapzaton nyugszik, s a társadalomszerkezet legáltalánosabb összefüggéséig – egyúttal a rétegspecifikus személyiségfejlődés legalapvetőbb tényeire is – lenyúlnak szálai", s így szervezetfejlődésük összefügg a társadalom gazdasági és politikai szférájának és a két szféra kapcsolatának módosulásaival". Ezért a munkaszervezet hatalmi viszonyainak kérdése osztálytársadalmi kérdéseket érint.¹² Tanulmányom az alkalmazotti jelenség ilyen értelmű kontextualitását mindvégig hangsúlyozni kívánja.

Ortodox marxizmus versus revizionizmus

A századforduló tájára a német szociáldemokrata munkásmozgalom jelentős társadalmi erővé nőtte ki magát. Mind a szakszervezetek, mind pedig a vele igen szoros kapcsolatban álló (tagságuk révén csaknem összefonódó) szociáldemokrata párt látványos létszámnövekedést mutatott fel, s számottevő politikai befolyásra tett szert.¹³

Az alakuló szociáldemokrata párt programján erősen érződött Marx nézeteinek hatása (habár a gothai programot ő számos ponton kifogásolta), s a marxisták irányadó szerepe érvényesült az elkövetkező évek során is. Ezt, s a 90-es évekre tömegpárttá váló SPD sajátos karakterét tükrözte az 1891-es erfurti program is. Stratégiai célként a kapitalizmus megdöntését, a termelés társadalmisítását és a politikai hatalom megszerzését tűzte ki, taktikai elképzelései a párt legalitását megóvó reformista elképzeléseket tartalmazták.

A párt egyik legfőbb – és igen nagy tekintéllyel bíró – ideológusa, *Karl Kautsky* a programot ismertető és magyarázó írásában¹⁴ Marx polarizációs elméletének érvényessége mellett érvelt. A tulajdonosi középréteget képviselő kisüzem hanyatlásának posztulálása után felújítja az alkalmazottak *proletarizálódásának* tézisét is. A kereskedelmi alkalmazottakkal kapcsolatban úgy ítéli meg, hogy helyzetük egyre inkább közeledik az ipari proletárok helyzetéhez, s szinte csak abban különbözik, hogy előbbiek még fenntartják egy magasabb életforma látszatát. Proletaroid rétegeként (a "műveltek proletáriátusaként") kezeli az értelmiséget is, akik iránt kétségkívül egyre nagyobb szükséglet jelentkezik, ám akik tömegének a proletáriátusba süllyedése "már nem tartóztatható fel". Ugyanakkor tisztában volt vele, hogy ez a réteg szociális háttérét tekintve eltér a "valódi" proletároktól.¹⁵

---

¹² Somlai (1977. 57-58. p.).

¹³ A szakszervezetek taglétszáma az 1891–1899 között megkétszereződött (majd az 1900–1904 és 1905–1910 intervallumokban ismételtén tovább duplázódott), 1904-ben már meghaladta az egymilliót. Míg az SPD elődje, az Általános Német Munkásegylet 1864-ben mindössze 4.610 tagot számlált (Sombari, 1908. 184. p.), az 1875-ös egyesüléssel létrejövő SPD taglétszáma 1906-ban már 384 ezer fő volt (1914-ben már több mint egymillió taggal rendelkezett). Lásd Carter (1985. 15. p.).

¹⁴ K. Kautsky: Az erfurti program. Kossuth Könyvkiadó, 1982.

¹⁵ Kautsky (1982. 54–57. p.).

Az alkalmazotti fejlődéssel összefüggő tendenciák észlelésében Kautsky nagyfokú érzékenységet mutatott. Fölfigyelt az alkalmazotti női munkaerő megjelenésére, a nagyüzemek növekvő alkalmazotti szükségletére, továbbá az állam új típusú aktivitására is. Véggkövetkezéseiben – tehát a jelenségek értelmezésében – azonban rendre visszatért a marxi formulák (akkumuláció, koncentráció, polarizáció, elszegényedés) szinte változatlan alakban történő megismétléséhez.

Kautsky kétségtelen érdeme, hogy ráirányította a figyelmet az alkalmazottak problémájára, s ezzel kapcsolatos megállapításainak némelyike sajátos módon megelőlegezte az "új középosztály" – lényegében Gustav Schmollertől eredeztetett – teóriáját is, hiszen afféle "úton lévő középosztályként" említette a létszámukban szükségszerűen és folyamatosan nagy ütemben növekvő, és nem a proletariátusból rekrutálódó szellemi dolgozókat.

1899-ben ("Bernstein és a szociáldemokrata program" c. munkájában) újfent kitért az alkalmazottak problémájára, ám ideologikus álláspontja változatlan maradt. Ismételten hangsúlyozta, hogy ezek az emberek lényegében *úton vannak a munkásság felé*, s bár más (származási, neveltetési, iskoláztatási) háttérrel rendelkeznek, de "bármennyire is ragaszkodjanak a burzsoá látszatokhoz, eljön az idő, amikor az alkalmazottak proletarizálódott rétegei felismerik, hogy lelkük mélyén proletárok".¹⁶

Kautsky ortodoxiáját éppen a mozgalmon belülről érte az egyik leghatásosabb bíráló. *Eduard Bernstein* fellépése mintegy válasz volt Kautsky azon felhívására, hogy ha ellenfelei meg akarják cáfolni megállapításainak érvényességét, úgy konkrét kérdések (lényegében a marxi formulák) tekintetében bizonyítsák be, hogy az ő következtetései tévesek.

Bernstein nem ismeretelméleti értelemben, hanem az "extrapolációk" és a politikai cselekvés tekintetében kívánta elvégezni a marxizmus revízióját. Úgy vélte, hogy a század derekán (a Kommunisták Kiáltványban) megfogalmazott fejlődéstendenciák (így a koncentrációra, a polarizációra és a rövidesen bekövetkező összeomlásra vonatkozó – ahogyan ő nevezi – "speciális következtetések") a század végére érvénytelenné váltak.

Ugyanakkor az alkalmazottak problémája nem játszott különösebb szerepet munkásságában: fogalmilag egyáltalán nem, tényekben alig bocsátkozik az 'új középosztály' taglalásába. Nézeteinek jelentőségét számunkra inkább az adja, hogy hatásosan érvelt *a polarizációs tézis ellen*. A különféle szintű tőkészek számának

---

¹⁶ Idézi *Carter* (1985. 17. p.). Kautsky társadalmi struktúrával kapcsolatos felfogásának rekonstrukciója tárgyában lásd *Kolosi Tamás*: A társadalmi struktúra marxista elméletéhez. Társadalomtudományi Intézet, 1971. 48–51. p. Kolosi az "ortodox" irányzatnak a valós társadalmi jelenségek felé forduló változataként jellemzi a holland Anton Pannekoek társadalomképét, melyben differenciált képet nyújt a társadalom csoporttagozódásáról. "... a társadalmi termelőfolyamatok sokfélesége mellett a legkülönbözőbb társadalmi osztályok tarka egyvelege tárul elénk. (...) A burzsoázia és a proletariátus között számos köztesréteg van, fokozatosan, észrevétlen lépcsőzetességgel, amely az egyik osztálytól a másik osztályig vezet. Részint a korábbi középső rend maradványai ezek. (...) Részint eddig új, születő osztályok, az ipari hadsereg tisztjei és altisztjei, a mestertől, a technikustól a mérnökön, doktoron, hivatalnokon keresztül az igazgatóig egy szakadatlan hivatali sort képeznek; az alacsonyabb rétegekben a kizsákmányoltak, a felsőbbekben a kizsákmányolók találhatók." *A. Pannekoek*: A munkások harca. Budapest (1919. 3. p.) és *A. Pannekoek*: Die taktischen Differenzen in der Arbeiterbewegung. Hamburg (1909. 106. p.). Idézi *Kolosi* (1971. 51. és 52. p.).

növekedését posztulálva állapítja meg, hogy a "középrétegek változtatják jellegüket, de nem tűnnek el a társadalmi rétegződés rangfokairól".¹⁷

Elutasította az ortodox marxizmus leegyszerűsítő társadalomszerkezeti képét, s a társadalmi tagozódás növekvő lépcsőzetességét és differenciálódását tekintette meghatározónak. A tőke összetételének alakulását vizsgálva tendenciájában csökkenő arányú proletariátusról valamint növekvő számú műszaki és kereskedelmi alkalmazottról beszélt.

Bernstein az alkalmazottakat nem tekintette sem *beolvasó*, sem pedig teljesen *különálló* rétegnek. Arra számított, hogy a mozgalom a vele "erős érdekközösséget érző", növekvő számú műszaki, irodai, kereskedelmi alkalmazottat és állami hivatalnokot integrálni tudja. Ezt azonban kevésbé a proletarizálódás, mint inkább a *polgárosodás* keretében képzelte el: "A szociáldemokrácia nem akarja ezt a társadalmat felbomlasztani, és proletárrá tenni minden tagját. Ehelyett minden erejével arra törekszik, hogy a munkást proletár helyzetéből kiemelje, és "burzsoává" tegye, s így a "burzsoáziát" – vagy polgárságot – egyetemessé tegye."¹⁸

A "neue Mittelstand" koncepció és az alkalmazotti különbiztosítási törvény

Az alkalmazottak helyzete körüli korai ideológiai vita harmadik pólusát *Gustav Schmoller* nézetei képviselték.¹⁹ A "katedraszocializmus" atyjaként aposztrofált Schmoller fellépése hozzájárult az alkalmazottak társadalmi-jogi különállására vonatkozó követelések ideológiai megalapozásához. Nézete szerint a "régii középosztály" (melyet a kereskedelem, az iparban és a mezőgazdaságban található kis- és közepes tulajdonnal rendelkező önálló képviseltek) fokozatos eltűnését egy új *középosztály* kompenzálja. Ennek magját a kereskedősegedek és a magánalkalmazottak alkotják, de ide számította még a jól kereső munkásokat és a szabadfoglalkozásúakat is.

Azt a perspektívát, amelybe Schmoller az új középrétegek problémáját helyezte, M. Crozier egyfajta "fordított marxizmusként" értékelte. Ezt a következtetést arra alapozta, hogy Schmoller "a régi uralkodó osztályok (az arisztokrácia és a pénzburzsoázia) felmorzsolódását hangsúlyozta, és az értelmiséget, a hivatalnoki felsőréteget tekintette felemelkedő osztálynak, és az egyedülinek, amely az általános érdek megvalósítására képes. Ennek az új rétegnek a természetes támogatói a fehérgallérosok és az alsóbb szintű hivatalnokok, mivel mindkét csoport mentes a régi uralkodó osztályok egoisztikus és kalmárérdekeitől, továbbá a dolgozó osztályokat

---

¹⁷ E. Bernstein: A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai. (Részletek). Medvetánc 1984.4.–1985.1. 182. p.

¹⁸ Idézi Carter (1985. 19. p.). Bernstein elképzelhetőnek tartotta még a vegyes házasságok révén történő közeledést is. Lásd uo. Bernstein felfogásának értékelésére vonatkozóan lásd *Kolosi* (1971. 44–47. p.).

¹⁹ *Schmoller* a jövedelemelosztás elemzése kapcsán, egy 1897-es előadásában (Was verstehen wir unter dem Mittelstand? Vandenhoek und Ruprecht, Göttingen, 1897.) használta először az új középrétegek fogalmát. Lásd *Mangold* (1981. 19. p.). Fritz *Croner* is *Schmoller* fellépésétől számítja az alkalmazotti probléma társadalomtudományi megjelenését. Ezt fejezi ki híres művének egy fejezetcíme: Die theoretische Entwicklung von Gustav Schmoller (1897) bis Roger Girod (1961). In.: F. Croner: Soziologie der Angestellten. Kiepenheuer und Witsch, Köln/Berlin, 1962. 78. p.; *Schmoller* és követőinek társadalomfelfogására vonatkozóan lásd *Somlai* (1977. különösen 22., 86–88., 103–104. és 110. p.).

agyonnyomó szegénységtől és számkivetettségétől. Természetszerűleg ők a társadalmi monarchia megerősítésének segítői".²⁰

A "neue Mittelstand" (amely ekkor még inkább csak jövedelmi középhelyzetet jelöl) aztán a kortárs társadalompolitikai viták marxizmus ellenes érvrendszerében gyakran jelent meg úgy, mint a szociáldemokrácia elleni társadalmi küzdelem védőbástyája, mint afféle államhordozó ütközőosztály. A szociáldemokrácia előretörésének megakadályozása végett is szorgalmazták az alkalmazottaknak a proletarizálódástól való megóvását, sajátos "osztályok közti" helyzetük megszilárdítását.

Kristálytisztán fejezte ki ezt a szemléleti pozíciót *Georg Adlernak* a kereskedősegekkel kapcsolatos álláspontja. Fölfigyelt rá, hogy a kereskedők rétegén belül származás, munkafeltételek, képzettség, fizetés és foglalkozási előmenetel szempontjából sajátos szakadék kezd kialakulni egyfelől egy jobb helyzetű kisebbség, másfelől pedig a bolti segédek nagyon gyorsan növekvő alsó csoportja között, "akikre vonatkozik a munkásosztályhoz hasonló lépcsőfokon állók társadalmi kérdése". Úgy vélte, hogy számukra nem jelent megoldást az önszegély elve, hanem *állami intézkedések* (pl. hozzájárulás a saját rokkantsági és öregségi biztosításhoz, magasabb nyugdíj stb.) egész rendszere szükséges. Ez nemcsak az ő érdeküket szolgálná, hanem államérdek is: "ma még a kereskedőosztály segédszemélyzetének nagy száma nem tartozik azokhoz az extrém pártokhoz, melyek a fennálló államformát tagadják. Még adott a lehetőség, hogy mértékletes törvénykezéssel keresztül ez az osztály olyan pártokat tarthat fenn, amelyek a közélet tartós és harmonikus kialakítását írja zászlajára, és nem zavarják meg kényszerképzetek, miszerint a társadalmi problémákat csak ugrásszerű és erőszakos átalakítással lehet megoldani".²¹

E "mértékletes" törvénykezés" egyik legfontosabb területét az alkalmazotti biztosítási törvény [AVG = Angestelltenversicherungsgesetz] jelentette, melynek szociológiai relevanciáját nemcsak maga a jogszabály, hanem a jogalkotási folyamat körülvevő *társadalmi erőter* adta. Az ideológiai megfontolásoktól messze nem mentes érdekérvényesítési-politikai küzdelemben a politikai pártok tevékenysége mellett szerepet játszottak a különböző alkalmazotti csoportokkal kapcsolatos adatgyűjtések, anketók, folyóiratokban közölt publikációk, továbbá az egyre erősödő alkalmazotti szövetségek fokozódó aktivitása is. A cél egy olyan normatív tér kialakítása volt, mely *törvényi eszközökkel biztosítja az alkalmazottak sajátos, különálló helyzetét*. Más szavakkal: ez a – más érdekcsoportok által is – támogatott törekvés lényegében arra irányult, hogy az alkalmazottak össztársadalmi pozícióinak javítását *szocio-ökonómiai státuszuknak rendi státuszá történő átalakításával* érjék el.

Az AVG körüli küzdelem a századelő igen sajátos fejleménye volt. Az alkalmazotti érdekképviselések tevékenysége arra irányult, hogy sajátos, a kétkezi munkavállalóképtől hagyományosan különböző helyzetüket állami (jogi) eszközökkel is elismertessék, hogy ez által a privilegizált helyzetű állami hivatalnoki réteghez hasonló, védettséget érjenek el.

Társadalombiztosítási követeléseik elfogadtatása érdekében szisztematikusan keresték a jogalkotás befolyásolásának lehetőségeit, s erre az alkalmazotti társadalombiztosítási igények tárgyában 1903-tól kezdődő parlamenti viták során nyílt

²⁰ Crozier (1971. 22–23.).

²¹ 1891-ben írt "Die Sozialreform und der Kaufmannsstand" c. disszertációja és az 1892-ben kiadott Államtudományi Lexikonba (kéziszótár) írt "Handelsgehilfe" szócikke alapján lásd *Mangold* (1981. 13–14. p.).

lehetőségük. Bár bizonyos csoportjaik az általános és egységes biztosításra vonatkozó elképzelésüket is felvetették, a parlament végül is a szakmai érdekképviseltek többsége által támogatott *különbiztosítás* koncepcióját fogadta el.²²

Az 1911-ben megszületett AVG (egészen pontosan az így létrejövő kettősbiztosítás 1921-es megszüntetése és az AVG érvényességi körének 1924-es kiterjesztő értelmezése) az alkalmazottak igen heterogén csoportjait a munkássággal szemben társadalmi értelemben "homogenizálta", függetlenül a származásban, képzettségben, munkafeladatban, beosztásban, jövedelemben meglévő nagymérvű különbségektől. Az 1911-es törvény a műszaki alkalmazottak, a művezetők és a pontosan megnevezett magasabb állású alkalmazottak körén túl más csoportok (pl. kereskedősegédek, irodai dolgozók) alacsonyabb szintű és rutinjellegű munkát végző tagjaira nem terjedt ki. Ugyanakkor a jogalanyok körének 1924-es újradefiniálása már lényegében minden irodai alkalmazottat – legyen az akár műhelyfnök – besorolt a törvény hatálya alá (feltéve, hogy "nem kizárólag hírvívessel, takarítással és más hasonló munkákkal foglalkoznak").²³

Kétségkívül paradox módon változott meg az alkalmazottaknak a munkássághoz viszonyított társadalombiztosítási helyzete. A korábbi évtizedekben az alacsonyabb keresetű alkalmazotti csoportokat betegségi, baleseti, rokkantsági és öregségi biztosítás tekintetében a jogalkotás együttesen kezelte a munkásokkal, hogy "a gazdasági gondoktól megóvja őket és politikai radikalizálódásukat hátráltassa". Most viszont az AVG céljává éppen a *gazdasági és társadalmi megkülönböztetés*, az alkalmazottak helyzetének privilegizálása vált.

Kitérő Max Weber bürokrácia-elméletére

Webernek a bürokráciával kapcsolatos munkássága fontos, ám mégiscsak *közvetett hozzájárulás* az alkalmazotti probléma és az irodai dolgozók szociológiájához. Webert ugyanis nem az *igazgatási testület* ("csoport") társadalomszerkezeti helye, gondolkodási és cselekvési orientációi érdekelték. Az ő számára a bürokrácia a modern *szervezeti viszonyok*, a racionális szervezeti "üzemmód" hordozója, csoportként csak annyiban érdekes, amennyiben egyfelől a társadalmi-történeti feltételek, másfelől a munkaszituáció formális jegyeinek azonossága ideáltipikus alakzatok formájában integrálja a munkavégzőket. Az *uralmi viszonyok* elemzése során a történeti bürokráciákról, illetve gazdaságtörténeti elemzései kapcsán a gazdasági szervezetek üzemmódjáról (pl. a könyvvitelről) írt munkái elsősorban művelődés- és tudománytörténeti értelemben bírnak jelentőséggel. Ugyanakkor a bürokratizálódási tendencia felismerésével, a kortárs modern bürokrácia ("az igazgatás sajátosan modern

---

²² Az állami hivatalnokok rendiesen különálló helyzetének magyarázatát társadalomtörténeti okokkal és a tradícióknak a társadalmi viszonyokban és a közfelfogásban való rögzülésével magyarázhatjuk. "A közhivatalnokok rétege – mint az állam politikai vezetésében mérvadó csoportok szociális támasza és engedelmes derékhada – mindenütt nélkülözhetetlen feltétele volt a politikai status quo fenntartásának. Antidemokratikus hagyományai és értékei egyedül ezt a réteget tették alkalmassá arra, hogy tagjai képviselhessék a monarchikus államrend tekintélyét. (...) A paternalista német monarchia a hivatalokat és a hivatalok urait tekintette legerősebb támaszának, és minden eszközzel gondoskodott e támaszték épségéről." *Somlai* (1977. 22–23. p.). A közhivatalnoki rend káderutánpótlását, szellemiségét, jogállását, a magánalkalmazottakhoz viszonyított státuskülönbségét ugyancsak elemzi (21–25. p.).

²³ *Mangold* (1981. 16–18. p.).

formája") ideáltipikus jegyeinek analizisével Weber maradandó nyomot hagyott az alkalmazotti szociológiában. A bürokráciát a modern fejlődés egyetemes jelenségének tartotta, mely kifejlett formájában kizárólagosan már nem köthető egyetlen társadalmi szférához: ő maga elsősorban korának modern európai államához és kapitalista nagyüzeméhez kapcsolta, de kimutatta a társadalom más szféráiban (pl. hadsereg, a politikai pártok vagy éppen az egyházi szervezetek működésében) is. Több helyütt is ír a "modern hivatalnoki kar funkcionálási módjáról", mely egyaránt jellemzi a "közjogi uralomban a bürokratikus hatóságot, a magángazdasági uralomban a bürokratikus üzemet".²⁴

Az ideáltípus megrajzolása kapcsán Weber erőteljesen emelte ki az új töréspontokat: háztartás és üzem (üzemvitel) egymástól való elválását; az igazgatási tevékenységet végzők új típusú alkalmaztatását (ami immár nem a személyes függőség kereteibe ágyazott szolgálati viszony: a hivatalnokok nem tulajdonosai az igazgatási eszközöknek, alkalmaztatásuk munkaszerződésen alapszik, szakképzettséget igénylő munkájukért munkabért kapnak); a munkaszervezet üzemmódjának működési elveit (hatáskör, illetékesség, hierarchia-elv, normatív és technikai eljárási szabályok, aktaszerű ügyintézés), s a racionális ügyvitelre és a hivatalnoki tevékenységre épülő irodát (hivatal).²⁵

Weber az állami hivatalnokok és a magánalkalmazottak számbeli növekedésének és minőségi differenciálódásának magyarázatában lényegében bürokrácia-elméletének keretei között maradt. A kérdést egyfelől a bürokratizálódás szükségszerű terjedésével (háttérben a feladatok mennyiségi növekedésével továbbá az igazgatás feladatkörének intenzív és minőségi bővülésével), másfelől pedig a szakmai kompetenciáknak a bürokratikus uralom által megkövetelt specializálódásával és hierarchizálódásával válaszolta meg.

Mindazonáltal – ha érintőlegesen is – kitért a bürokratizálódási folyamat ellentmondásos *szociális hatásaira és feltételeire* is. Úgy látta, hogy érvényesül egy erős *nivelláló* tendencia, amely a szakmailag legképzettebbeknek a lehető legszélesebb alapról történő kiválogatására irányul, továbbá arra, hogy ne is ismertessenek el a bürokratikus pozícióhoz jutás más fajta elvei. Ugyanakkor a képzési út költségei szükségképpen a rekrutációs bázis szűkülését eredményezik, sőt a tehetősebb csoportok érdekében áll a szakmai iskoláztatás idejének kiterjesztése.²⁶

A magán- és köztisztviselők masszív rendi orientációját Weber a társadalmi konvenciókkal és a munkásokhoz képest – funkcionálisan szükséges – magasabb képzettségükkel magyarázta. "A modern hivatalnokoknál is mindig látjuk, akár köz-, akár magánalkalmazott, hogy sajátosan kiemelt, 'rendi jellegű' *társadalmi megbecsülésre* törekszik az uralomnak alávetettel szemben és meg is kapja ezt. Társadalmi pozícióját rangsorolással kapcsolatos előírások biztosítják. (...) A hivatalnok tényleges társadalmi pozíciója rendszerint ott a legmagasabb, ahol (a régi kultúrországokban) erős a szakképzett igazgatás szükséglete, ugyanakkor erős és aránylag stabil a társadalmi differenciálódás, és a hivatalnok a társadalmi hatalom-megoszlás következtében vagy az

²⁴ M. Weber: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967. 257. p.

²⁵ "A modern ügyvitel eredetiben vagy másolatban őrzött iratokon (aktákon), továbbá a legkülönbözőbb alárendelt hivatalnokok és írnokok népes testületén alapul. A hivatalnokok, akikből a hatóság áll, a dologi javakból és aktákból álló ügyviteli apparátust hoznak létre." (Weber, 1967. 258. p.)

²⁶ Max Weber: Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. I. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 232. p.

előírt szakképzés költséges volta és a személyét kötő rendi konvenciók folytán túlnyomóan a társadalmilag és gazdaságilag kiváltságos rétegekből származik. Az a körülmény, hogy a hivatalhoz megkövetelt képzettség meghatározott, a képzettséget tanúsító oklevél birtoklásához van kötve, természetesen csak fokozza a 'rendi' mozzanatot a hivatalnok társadalmi pozíciójában. (...) A hivatalnok megbecsülése különösen alacsony, ha (...) részint igen kevésbé van szükség szakképzett igazgatásra, részint alig beszélhetünk rendi konvenciók uralmáról."²⁷

Rendies jelleget viszont nemcsak a társadalom adományozhat a bürokrácia tagjainak, hanem adott feltételek mellett ők maguk is bejelenthetik ilyen igényüket, amikor szavatoltatni igyekeznek pl. az állás biztonságát, a rendezett előmenetelt, az öregkori ellátást. "Ennyiben tehát a bürokrácia, és pedig mind a kereskedelmi ügyvitelben, mind a közigazgatásban, ugyanúgy sajátos 'rendi' fejlődésnek a hordozója, mint a múlt egészen más jellegű hivatalviselő társadalmi közegei. És ... mivel a bürokrácia bizonyos módon fel tudja használni ezeket a rendi tüneteket, általában értékesíti is őket sajátos feladataiban."²⁸ Mint ahogyan az is tény, hogy a demokráciák intézményes szabályozási technikák kidolgozásával megkísérlik ellensúlyozni a rendies tendenciákat. Bürokrácia és demokrácia viszonya igen fontos szerepet játszott Weber gondolkodásában: azokat nem tartotta egymást kizáró "működési elveknek". Főként a liberális politikai gondolkodásban jelent meg úgy a bürokrácia, mint amely nem egyeztethető össze a demokratikus viszonyokkal ill. a gazdasági és a társadalmi modernizációval. Weber felismerte és kimutatta a korabeli bürokrácia és a politikai demokrácia kölcsönhatását és egymásrautaltságát.²⁹

Máig vitatott Weber bürokráciaelméletének érvényességi köre. Ő maga a bürokratikus uralom racionális-legális (szaktudáson és kiszámítható szabályokon alapuló) üzemmódjának érvényességét kiterjesztően értelmezte. "A 'modern' szervezeti formák fejlődése minden területen (legyen a kérdéses szervezet állam, egyház, hadsereg, párt, gazdasági üzem, érdekszervezet, egyesület, alapítvány vagy bármi egyéb) teljesen egybeesik a bürokratikus igazgatás fejlődésével és állandó növekedésével."³⁰ Az irodalomban leggyakrabban "*bürokrácia*" és "*gyár*" párhuzamba állítása szemlélteti a weberi típus érvényességi területeit. Weber számos esetben mintaként hivatkozott a nagy modern tőkés vállalkozásokra, melyek "rendszerint maguk is a szigorú bürokratikus szervezet utolérhetetlen mintái", s szakértelem tekintetében felülmúlhatják a bürokrácia szakismeretét.³¹

Némileg ellene szól azonban a "bürokratikus" és a "gyárszerű" üzemmód szigorú értelemben vett rokonításának, hogy Weber elmélete elsősorban a korabeli porosz-német

²⁷ Weber (1967. 260–261. p.).

²⁸ Weber (1967. 299. p.).

²⁹ E problémakör kapcsán lásd Somlai (1977. 30–31. p.). Somlai összegzése szerint Weber számára a demokratizálás – adott összefüggésben – a bürokrácia ellenőrzését jelenti, sőt valójában egymás kísérőjelenségei (31. p.). Weber kapcsolatba hozza egymással a nivellálódást és a bürokratizálódást is. "Ahogyan a bürokratizálódás *előidézi* a rendi nivellálódást (legalábbis ez a szokásos – és történetileg is általánosnak bizonyuló – tendencia), úgy megfordítva, az is elmondható, hogy mindenféle szociális nivellálás kedvez a bürokratizálódásnak, miközben eltávolítja azokat, akik *rendi* helyzetüknél fogva – az igazgatási eszközök és az adminisztratív hatalom elsajátítása folytán – uralkodnak, s az "egyenlőség" érdekében félreállítja azokat, akik *tulajdonuk* jóvoltából tesznek szert 'tisztelbeli hivatalra' vagy 'hivatali mellékállásra', s lesznek az igazgatásra feljogosító hivatalok birtokosai. Ilyenformán bürokratizálódást mindenütt elmaradhatatlan árnyékként kíséri a növekvő '*tömegdemokrácia*'. Weber (1987. 232. p.).

³⁰ Weber (1987. 230. p.).

³¹ Weber (1967. 274. és 293. p.).

államigazgatás analizisére épült, s "hivatal" és "gyár" szervezeti viszonyainak eltérései mind az elmélet megformulázása előtt, mind pedig az azt követő évtizedekben igen-igen hangsúlyosak voltak ill. azzá váltak. Az viszont reális alapot kölcsönöz a hasonlósági viszonyok hangsúlyozásának, hogy Weber korának nagy gazdasági szervezetei kialakulásuk időszakához képest éppen a bürokratikus üzemmód elemeinek (hatáskörök differenciálódása, hierarchizálódás, az igazgatási-irányítási tevékenység formalizáltabbá válása) adaptálásával tették hatékonyabbá szervezeteiket.³²

Természetesen olvasat kérdése, hogy az ideáltípus tekintetében mely szféra hatását érezzük dominánsnak, az azonban tagadhatatlan, hogy a bürokratikus "üzemmód" leírása során Weber a "tiszt" pozíciókra helyezte a hangsúlyt. Ilyen értelemben az iroda növekvő létszámú "altisztjeinek és közkatónáinak" egyre népesebb csoportja több-kevesebb vonatkozásban kívül esik az elmélet érvényességi körén. Ugyanakkor a weberi ideáltípus lehetséges kereteket jelenthet mind a korabeli német magánalkalmazottak, mind pedig az állami hivatalnokok munkaszituációjának elemzésében.

Az alkalmazotti szociológia kezdete: Emil Lederer

Az első világháborút megelőző korszak ideológiailag terhelt társadalomtudományi vitái során kifejtett szemléleti pozíciók (Marx és az ortodox marxizmus érvényességének felvetése; az "új közép-", a "köztes" vagy "ütköző" osztály koncepciója; munkaszituációnak a társadalom strukturális viszonylataival való összekapcsolása; a pozícióknak a gondolkodási és cselekvési orientációkkal együttesen történő vizsgálata) lényegében felvázolták a két háború közti ("weimari") korszak alkalmazotti szociológiájának koordinátáit. Crozier provokatív értékelése szerint ezen időszak – számos könyvben és nagyszámú tanulmányban is kifejezésre jutó – teljesítményei az érvelés tekintetében már nem sok újat hoztak, s valójában csak a korábbi téziseket próbálták meg illusztrálni. Továbbá elmaraszthatók a "kontextualitások" iránti túlzott érdeklődésük miatt is.³³

Az alkalmazotti ("fehérgalléros") szociológia ilyen értelemben vett alkalmazott jellegűvé válásának (értsd: a korábbi elméleti állásfoglalások empirikus elemzésekre és gyakorlati döntésekre való lefordításának) hipotézisét a korszak fejleményei alátámasztani látszanak. Szaktudományos értelemben véve azonban a múlt század utolsó harmadától kezdve jelentkező szemléleti pozíciókat alighanem csak egy előkészítő szakasz részeként kell értékelnünk, s a weimari korszak teremti meg a szó szoros értelmében vett alkalmazotti szociológia alapjait. *Emil Lederer* munkássága egyfajta *összekötő kapocs* e kutatási terület első világháború előtti és utáni szociológiájában, s egyúttal hasznos esettanulmány Crozier hipotézisének tesztelésére is.

---

³² Az analógia helytállósága mellett foglal állást *Somlai Péter* (Somlai, 1977. 52–78. p.). Kérdőjelek fogalmazódnak meg *Andics Jenő* művében. (Andics J.: A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 180–181. p.)

³³ "... elsősorban a fehérgallérosok létezésének külső feltételeit igyekeznek leírni abból a célból, hogy lehetséges reakcióikról elmélkedjenek, de igazából nem tesznek kísérletet annak megértésére, hogy ezek az alkalmazottak hogyan tapasztalják meg saját helyzetüket." *Crozier* (1971. 24. p.)

"A" kezdetet Lederer 1912-ben megjelent híres művétől³⁴ számíthatjuk, ami a tudományfejlődés logikája szerint természetesen "folytatás". Szerzője ugyanis kiindulópontként a *bernsteini nézetet fogadta el*, miszerint a marxizmus leegyszerűsíti a társadalomképet. Közelebbről: a dichotom osztálystruktúra sugalmazásával elmosza ill. elfedi a ténylegesen meglévő különbségeket. Elismerte ugyan, hogy az átfogó folyamatok a gazdaság (főként az ipar) számos területén eredményeztek töркеkoncentrációt egyfelől és munkáslétszám-növekedést másfelől, de a polarizációs tézisnek jó néhány "köztes" *csoporthelyzet* mond ellent. A "bérkereső" (munkabéért dolgozó, "fizetett") alkalmazottak legtöbb csoportja ilyen helyzetben van: a munkások és a munkáltatók között helyezkednek el, s bár legalsó és legfelső rétegei összeolvadnak a munkássággal ill. a tulajdonos vállalkozókkal, a nagy többséget heterogenitásuk ellenére is ez a köztes helyzet jellemzi. A művezetők ideáltipikus példája mellett más (a kereskedelemben és az államigazgatásban dolgozó) alkalmazotti csoportokra való hivatkozással is szemléltette a se nem kétkezi munkás, se nem potenciális vállalkozó állapot sajátos vonásait. Társadalmi helyzetük lényegét a két alapvető osztályhoz való viszonyukban látta, s ellenükben definiálta őket egységes köztes osztályként.

Az elhatárolás természetesen elsősorban a szintén bérkereső pozícióban lévő munkásság viszonylatában vetett föl megválaszolásra váró kérdéseket. A munkafeladatok által igényelt képességek talaján a fizikai erő kifejtés kizárólagosságával vagy legalábbis dominanciájával jellemezhető munkássággal szemben az alkalmazotti munkafeladatok által igényelt *nagyobb intellektus-hányadot* (tehát lényegében a fizikai/szellemi dichotómiát) hangsúlyozta. Az általánosabb értelmű elhatárolás tekintetében azonban kilépett a munka világából a "kontextualitások" felé, nem az általuk ellátott funkciók rokonsága, hanem *társadalmi helyzetük hasonlósága* jelentette a legfőbb integratív tényezőt. "A társadalom értékelése, mely különleges helyzetüket meghatározza, nem (...) munkájuk jellegén alapul. Ellenkezőleg: a társadalom elsősorban az alapvető osztályokhoz, a munkaadókhöz és a munkásokhoz való viszonyuk alapján értékeli őket. Ez a két osztály közötti *közbülső helyzet* – e negatív jellegzetesség – nem pedig meghatározott technikai funkcióik képezik a fizetett alkalmazott társadalmi ismertetőjegyét. Ez adja társadalmi jellegét, s ez az, ami saját tudatában és a közönség értékelésében is tükröződik."³⁵

Mindazonáltal Lederer nehéz helyzetben volt, hiszen integrálódás és differenciálódás, homogenitás és heterogenitás egyszerre jellemezte a különféle alkalmazotti csoportokat. Ezt az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy "kifelé" elsősorban az *integratív* vonásokat, "befelé" viszont főleg a *differenciálódást* és a *heterogenitást* hangsúlyozta. Érdeklődésének előtérben kétségkívül a társadalmi "kontextualitások" és

---

³⁴ Emil Lederer: Die Privatangestellten in der Modernen Wirtschaftsentwicklung. Tübingen, 1912. Ugyanakkor az általa szerkesztett "Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik" című folyóiratban már 1911-től kezdve rendszeresen és részletesen publikált az alkalmazotti kérdésről, különösen az AVG keletkezéséről. A törvénnyel kapcsolatos parlamenti felszólalások összefoglalása, továbbá doktori ill. habilitációs dolgozata is megtalálható művében. Erről és szakmai életútjáról lásd Mangold (1981, 20. p.), illetve Carter (1985. 20. p.). Átfogó értékelést ad Lederer 1912-es művéről és álláspontjáról J. Kocka: Marxist Social Analysis and the Problem of White-Collar Employees. State, Culture and Society, 1985. 1-2. winter, 137–151. p. Olyan úttörő jelentőségű munkának tartja, amely alakítólag hatott a későbbi évtizedek vitáira is.

³⁵ Idézi Carter (1985. 21. p.) Lederer fő műve 2. és 3. fejezetének angol fordítása alapján. (Emil Lederer: The Problem of the Modern Salaried Employee: Its Theoretical and Statistical Basis. W.P.A. Project no. 165-6999-6027, New York, 1937.).

összefüggések álltak. A belső heterogenitást is mindig úgy vizsgálta, hogy az gátolja-e a mi-tudat, az érdekérvényesítő kollektív cselekvés és a más osztályokhoz való egyértelmű viszony kialakulását. Alapállása az volt, hogy az alkalmazottak egészében véve – heterogenitásuk és az alapvető osztályokba való részleges beolvadásuk ellenére is – erősebb egységet mutatnak, mint azt "első pillanatra gondolnánk". Szerinte egyre inkább önálló csoporttá válnak, s ez nemcsak létszámbeli növekedésüknek tudható be, hanem annak is, hogy mindinkább képessé válnak sajátos érdekeik felismerésére és képviselésére. "Az alkalmazottak növekedésében egy új réteg felemelkedését látta, akik egyfelől átrendezik a kapitalista társadalom hagyományos osztálystruktúráját, másfelől pedig 'a politikai pártok hátában' keletkező hatalmas érdekszervezetek jelentőségét példázzák. Ezeken keresztül ugyanis az alkalmazottak erősen megváltoztatták parlament általi értékelésük funkciófeltételeit."³⁶

Lederer 1912-es álláspontja tehát a következő: az alkalmazottak alapvető helyzetüknél fogva egy viszonylag egységes *köztes osztályt* alkotnak, s bár sok tekintetben kétségtelenül *nagyfokú heterogenitás* jellemzi őket, ám ez nem képes megakadályozni *egységes cselekvésüket*. Egyfelől tehát elhatárolódik a proletarizálódási tézistől és önálló aggregátumként kezeli az alkalmazottakat, másfelől viszont (szemben Schmoller interpretációjával) tagadja, hogy egy ideologikus teleológia szervezi őket afféle ütközőosztállyá. Számára itt egy, az autonóm cselekvés lehetőségét hordozó osztály, lényegében a "*harmadik erő*" megjelenéséről van szó.

A háborús vereséget és az 1918-as forradalmat követő válság munkanélküliséggel, inflációval és fizetéscsökkenéssel kísért drámai változást hozott az alkalmazottak helyzetében is, s ez korábbi álláspontjának felülvizsgálatára készítette Lederert. A *Jacob Marschak*-kal 1926-ban közösen írt tanulmányukban³⁷ az alapvető osztályok közti pozíció, vele együtt az autonóm cselekvés lehetetlenné válását diagnosztizálta, s lényegében az általa korábban támadott *proletarizálódási tézist* fogadták el.

Elemzésükben rámutattak, hogy *a válság* (pontosabban a háború) *előtti periódusban* az alkalmazottak számára – helyzetüknél és gyorsan növekvő létszámuknál fogva – adott volt a *háromirányú cselekvés lehetősége*. A munkásosztály számának ellensúlyozása, a bérmunkásság erősítése a vállalkozókkal szemben, illetve a társadalmi közép erősítése (fellépés a tőkekoncentráció fékezése érdekében, a kisvállalkozók támogatása): ezen alternatívák közül az utóbbinak volt a legnagyobb esélye és vonzereje is. Többnyire polgári származásuk, a munkásokhoz képest nagyobb jövedelmük és magasabb társadalmi presztízsük, a vállalkozókkal való kapcsolatba kerülésük a munkaszituációban, továbbá a vállalkozóvá válás lehetősége "táplálják az alkalmazottak körében azt a törekvést, hogy megállítsák osztályuk anyagi és társadalmi hanyatlását és megőrizze az életszínvonalukat valamint presztízsüket".³⁸ Voltak olyan szövetségek (pl. a kereskedelmi dolgozóké), melyek azt is megengedték, hogy a munkáltatók is beléphessenek alapszervezeteikbe, ezáltal "kizárva a szakszervezeti harc (sztrájk,

---

³⁶ Mangold (1981. 21. p.). Mangold itt félreérthetetlen módon utal az "AVG-szindrómára", azaz az alkalmazotti szövetségeknek a kedvező törvényi szabályozás érdekében végzett eredményes nyomásyakorló tevékenységére.

³⁷ "Der neue Mittelstand". In.: Grundriss der Sozialökonomik. IX. I. rész. Tübingen, 1926. 120–141. p. Angol fordításban: The New Middle Class. W.P.A. project no. 165-97-6999-6027, New York, 1937. Lásd Carter (1985. 219. p.).

³⁸ Lederer-Marschak (1937. 22. p.).

kollektív szerződés stb.) minden lehetőségét", s voltak olyanok is (főként a műszakiak), melyeket "erősen befolyásoltak a munkásmozgalom modern módszerei". Ám még ezek is következetesen távol tartották magukat a munkás szakszervezetekkel való mindennemű együttműködéstől, és elutasították azok szocialista ideológiáját.³⁹

A *húszas évekre* vonatkozóan Lederer és Marschak diagnózisa gyökeres változást regisztrált – helyzetben és cselekvési lehetőségben egyaránt –, ám ami ennél sokkal szembetűnőbb: az alkalmazotti problematikát az ortodox marxisták álláspontjára emlékeztető *proletarizálódási elmélet*⁴⁰ keretében értelmezték.

Mivel magyarázzák Ledererek a nézetek radikális megváltozását? Az új helyzet legfőbb jellemzője az alkalmazottak számára a nem önálló foglalkozás, a szó szoros értelmében vett *alkalmazott-ság*, a *függőség* mozzanatának drasztikus kihangsúlyozódása lett, s ez előrevetítette egy lényegében – ha szervezeten nem is, de – egységes munkavállalói tömb kialakulását: így az "új középosztály" megjelölés mind kevésbé volt helytálló.⁴¹ "A fizetett alkalmazott 'középosztálybelisége' megfakult, s ő egyszerű bérmunkássá lett. (...) Közbülső helyzet az 'osztályok között' már nem lehetséges, s a függő alkalmazotti lét győzedelmeskedik minden hagyományon vagy osztály-hovatartozáson alapuló megfontolás fölött. Az, hogy a magán- és közalkalmazottak elfogadják a munkásmozgalom céljait és módszereit, valamint az állami alkalmazottak azon törekvése, hogy megváltoztassák az állammal szemben fennálló, a közjog [Vertragsverhältnis] által meghatározott alárendelt helyzetüket, azt jelzi, hogy a munkavállalók egységes rétege van kialakulóban."⁴²

Mivel ezt a változást a társadalmi viszonyok átalakulása hozta magával, ezért Ledererek szerint mindez nem ideiglenes, hanem tendenciájában jóval túlnyúlik a keletkeztető történelmi szituáción, azaz a háborús vereséget követő gazdasági összeomlás korszakán. Az alkalmazottak és a munkásság szükségszerű összefogásának posztulálása csak logikus következménye volt az értelmezési keret áthelyezésének, azaz a "köztes osztály" koncepció helyébe lépő proletarizálódási tézisnek. Lederer és Marschak azonban ennél is tovább – lényegében az ortodox marxizmus felé – lépett: az osztálystruktúra leegyszerűsödéséről beszélve a társadalom egészére nézve tágították ki szemléleti pozíciójuk érvényességét. Állításuk szerint a társadalmi csoportok háború előtti széles spektrumú rétegzettségé – mely szerintük elsősorban ideológiai alapokon nyugodott, s a gazdasági különbségek szerepe másodlagos volt – a húszas évekre főként azért szimplifikálódott, mert eltűntek a bérért dolgozó alkalmazottakat és a munkásokat elválasztó anyagi különbségek, s ezzel *ledőlt az organikus szövetség útjában álló válaszfal is*.⁴³ A társadalomszerkezet irányába tett kitérőjük tehát nem a teoretikus

---

³⁹ Carter (1985. 23. p.) Az idézet forráshelye: Lederer-Marschak (1937. 24. p.).

⁴⁰ Crozier értékelése szerint 1912-es művét követően "későbbi munkáiban Lederer egyértelműen Kautsky vonalát fogadta el. Ugy vélte, hogy a háború az alacsonyabb beosztású fehérgallérosokat és hivatalnokokat választásra kényszerítette, s ők a proletariátust választották.". Crozier (1971. 25. p.).

⁴¹ Lásd Mangold (1981. 22. p.).

⁴² Carter (1985. 24–25. p.). Forráshely: Lederer-Marschak (1937. 25. és 45. p.). "A középosztály rétegeinek hihetetlen gyorsan végbemenő proletarizálódása, valamint a 'kétkézi' munkás' társadalmi státuszának emelkedése, s ezzel a munkás és a munkaadó közti távolság csökkenése erősebbnek bizonyult bármely osztálytradíciónál. A gazdasági körülmények, a politikai változások, a szakszervezetek elismerése, a társadalmi rendről alkotott minden hagyományos elképzelés megszűnése arra kényszerítette az alkalmazotti szervezeteket, hogy magukévá tegyék a munkásszakszervezetek céljait és módszereit." Lederer-Marschak (1937. 25. p.).

⁴³ Lásd Carter (1985. 25. p.).

analízisek gazdagítását jelentette, hanem ismételten csak a cselekvési lehetőségek számbavételét szolgálta.

Ez a *cselekvés-orientatív szemléletmód* sok tekintetben rokona az ideológiai nézőpontnak: a csoportok heterogenitását és ellentmondásos belső folyamatait nehezen képes kezelni. Ezek ugyanis azzal zavarják az általános érvényűnek illetve vonzóan logikusnak és egyszerűnek tűnő megállapítások érvényességét, hogy azokat rendre specifikációs kényszernek vetik alá. Bár Ledererek nem egy esetben érzékeltették az alkalmazottak belső heterogenitását és eltérő érdekeit,⁴⁴ ám a magyarázat sikere érdekében eltekintettek a zavaró körülményektől. A csoportra mint egységes egésze tekintettek, s a specifikációs csapda elkerülésével kísérelték meg álláspontjuk "immunizálását".

Analízisük és következtetések egy különös történelmi helyzet termékei voltak, s alighanem metodológiai hibaként kell értékelnünk, hogy ezt a helyzetet és a benne rejlő cselekvési lehetőségeket (elsősorban az alkalmazotti szervezetek radikalizálódását) általános érvényűként fogták föl.⁴⁵ A társadalomkutatói magatartáshoz adott esetben az is hozzátartozik, hogy a különös helyzet megváltozásával sor kerül a helyzethez kötődő nézetek korrekciójára is. Ez egy érthető és természetes mozzanata a munkának. Problémát az jelent, ha a korrekcióhoz ismételt *generalizálási törekvés* társul. A sors fintora, hogy Lederer később – a "különös helyzet" elmúltával – oly módon hajtotta végre saját nézeteinek korrekcióját, hogy ismét visszatért eredeti koncepciójához. Ezt némileg zavaró módon tette: egyfelől úgy bírálta az ortodox marxizmus álláspontját, mintha ő maga ebben a kérdésben intakt maradt volna, másfelől pedig ismételt generalizálással (társadalmi törvényszerűségekre való hivatkozással) magától értetődőnek tüntette fel újabb (azaz régi) álláspontját. "Az 'új középosztály' gyorsan fejlődött; az ortodox szocialista elmélet jóslata szerint a proletariátusba kellett volna olvadnia, ugyanakkor a konzervatívok egy lehetséges stabilizáló erőt láttak benne, a nagy tömegek proletárrá válásának ellensúlyát. Az új középosztály tulajdonképpen a társadalom új aggregátumát alkotta, méretét és jellegét tekintve is új jelenség volt. (...) Nem tekintették magukat proletárnak; tiltakoztak az azonos osztályba sorolás ellen. Valójában mély társadalmi szakadék választotta el őket, mivel egy erősen rétegzett társadalomban, ahol nagyon fontosak a társadalmi különbségek, a szomszédos osztályok e különbségek erősítésére törekszenek – annál inkább, minél nagyobb az összeolvadás esélye."⁴⁶

Az alkalmazotti problematika megítélése során Lederer végül is mindig ugyanúgy jár el: a "*milyen a helyzet*" és a "*milyenek a cselekvés lehetőségei*" kérdéseket teszi fel. A válaszokat a csoport egészének szintjén adja meg, jórészt *eltekintve a csoporthelyzet belső differenciáltságától és ellentmondásaitól*. Következtetéseiben – finoman szólva – meglehetősen flexibilis, szorosan követi az alkalmazottak politikai pozícióinak

---

⁴⁴ "A magán- és közalkalmazottak növekvő száma miatt a magasabb társadalmi, képzettségi vagy anyagi státuszt elfoglalók igyekeztek egyfelől elkülönülni a tömegtől, másfelől pedig önállóan elérni céljaikat. Ezek a csoportok főleg arra törekszenek, hogy privilegizált helyzetet biztosítsanak a magasabb rangú állami alkalmazottaknak vagy a diplomásoknak. Így tehát jellegetesen középosztálybeli konzervatív beállítottságúak." *Carter* (1985. 25–26. p.). Forráshely: Lederer-Marschak (1937. 41–42. p.). Az érdekek ütközését elsősorban azzal magyarázzák, hogy a magasabb rangú alkalmazottak egy része munkáltatói funkciókat is ellát.

⁴⁵ Erre vonatkozóan lásd *Carter* (1985. 26. p.).

⁴⁶ *Carter* (1985. 26. p.) Forráshely: E. Lederer: *The State of the Masses*. New York, 1940.

ingadozásait, s a különös helyzetek számára mindig egy átfogó tendencia alapját képezi. Ez pedig nem más, mint a *proletarizálódás* vagy a "*harmadik erő*" útja.

Az alkalmazottak "a demokrácia és a fasizmus között"⁴⁷

Úgy tűnik, hogy a fentiek a Crozier-féle értékelést támasztják alá. Ő azonban – valamilyen oknál fogva – a Lederer utáni fejlemények közül éppen azt a teljesítményt hagyta figyelmen kívül, mely elmarasztaló ítéletének ellentmondani látszik. A Lederer tanítvány *Hans Speier* munkásságát⁴⁸ – az alapirányultság hasonlósága ellenére – kevesebb ideologikus és több szociologikus vonás jellemzi, s különös erőssége, hogy következtetéseiben igyekszik követni a helyzet differenciáltságát is.

Speier elutasította az ideologikus nézőpontot, jöjjön az bármely oldalról is. A deduktív logikán alapuló kollektív cselekvési hipotézisek módszere helyébe a szociológiai analízis szempontjait állította. Az alkalmazottak egyfajta értelemben bérmunkások ugyan (tehát társadalmi és gazdasági érdekeik eltérnek a vállalkozókéitól), ám ebből azonban nem következik, hogy érdekeik azonosak lennének a kétkezi munkásokéval. Sőt: *erős belső rétegzettségük* miatt az érdekirányok egységéről sem beszélhetünk. Ez az alapállás határozza meg Speier további analízisének érvrendszerét is. A *funkció- és delegációelmélet* terminológiáját használva fejtette ki: az alkalmazottak korábbi helyzetét elsősorban az emelte a kétkezi munkások helyzete fölé, hogy azokat a funkciókat (tervezés, adminisztráció, ellenőrzés) látták el, melyeket eredetileg maguk a tulajdonosok végeztek. A helyzet fenntartását szerinte elősegítette az ilyen pozíciók viszonylagos ritkasága is. A "*tömegesedési*" folyamat következtében azonban szinte törvényszerűen következett be az alkalmazottak társadalmi szintjének süllyedése. Bár a töredék hányadot képviselő vezető állásúak helyzete még javult is, mindazonáltal a fenti funkciókat egyre inkább alárendelt tisztviselők rosszul fizetett hada látta el, "akiknek fizetése ugyanúgy terheli a beralapot, mint a munkásoké".⁴⁹ A proletarizálódási tendenciát valószínűsítette a munkásszármazású alkalmazottak arányának növekedése is.

A hatás azonban nem volt egyértelmű. A korábbi felsőbbrendűségnek a létszámnövekedés következtében történő megnyirbálódása hangsúlyossá tette a belső rétegzettséget, különösen származási és nemi alapon. Elsősorban a középosztályból származó férfiak számára teremtődött meg az elkülönülésre és a relatív felemelkedésre alapozott érdekirány érvényesítésének lehetősége. A belső rétegzettséggel – tehát objektív okokkal – magyarázta Speier, hogy az alkalmazottak meglehetősen eltérő színezetű szakszervezeti szövetségekre tömörültek.⁵⁰

⁴⁷ Az alcímet J. Kocka hasonló című könyvétől kölcsönöztem (Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1977.).

⁴⁸ "Soziologie der deutschen Angestelltenschaft" címen 1933-ban lezárt tanulmánya politikai okok miatt már nem jelenhetett meg. Az eredeti kézirat első négy fejezete "The Salaried Employee in Germany" címmel jelent meg angol nyelven a W.P.A. project keretében (New York, 1939.). Részletek jelentek meg a Social Research című folyóiratban, melynek Speier titkára is volt ("The Salaried Employee in Modern Society", Social Research, New York, February 1934.). A mű végül is átdolgozott kiadásban teljes terjedelmében megjelent: H. Speier: Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus. Ein Beitrag zum Verst., ndnjs der deutschen Sozialstruktur 1918–1933. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1977.

⁴⁹ Idézi Carter (1985. 27. p.).

⁵⁰ Speier szerint a harmincas évek elején az alkalmazottak 12 %-a (főként műszakiak, áruházi eladók, társadalombiztosítási igazgatásban dolgozók) szocialista irányzatú szervezethez tartozott, az ennél

Mi magyarázza azt, hogy túlnyomó többségük a többé-kevésbé *középosztálybeli elveket valló érdekszervezetekbe tömörült*, tehát helyzetét ily módon is megkülönböztette a kétkezi munkásokétól? A munka semmiképpen sem, hiszen nagy részükre jellemző, hogy egy részeire bontott folyamat egyes elemeit végzik csupán, s így mindannyian könnyen helyettesíthetők. A helyzet érzékelhető különbsége sokkal inkább a *társadalmi értékrendszerrel* magyarázható, "a társadalmi megbecsülés pluralizmusával, ami az uralomról alkotott különböző elképzelésekkel, a társadalmi rangokkal kapcsolatos eszményekkel, a kiválás és felemelkedés esélyeivel függ össze."⁵¹ A német fehérgallérosoknak a társadalom általi magasabbra értékeltését Speier a *hatalomhoz való közelségükkel* (a tőkések funkcionáriusaként részt kapnak a vállalkozi hatalomból, hazafias érzelmeiknek köszönhetően pedig osztoznak a hivatalos hatalomban) magyarázza, szerinte iskolázottságuk e szempontból nem meghatározó.⁵² Természetesen tisztában van vele, hogy a hatalmi közelség formája és mértéke tekintetében az egyes alkalmazotti csoportok érintettsége egymástól jelentősen eltér, ám ez éppen hogy a hierarchikus viszonylatok helyzet-meghatározó szerepét jelzi.

A dichotom struktúrában való gondolkodás csak egyirányú cselekvési orientációkra enged következtetni, s már csak ezért sem alkalmas az alkalmazottak gondolkodási és cselekvési orientációinak értelmezésére. Az alkalmazottak nagy része ugyanis azáltal, hogy (főként a vállalatoknál) a munkaszervezeti hierarchia pólusai között foglal helyet, *egyszerre birtokol alá-, s fölérendelt pozíciót*. Tovább menve: jellemzi őket az is, hogy miközben a nagy többség süllyed a társadalmi ranglétrán, s helyzetében a kétkeziékhöz közelít, *a süllyedőknek csak kis hányada szimpatizál a munkássággal*, a többiek a folyamatos presztízvesztés ellenére is *fenntartják és kinyilvánítják a középosztályhoz tartozás igényét*. Speier megelőlegezte a Lederer által (is) megvilágított összefüggést, miszerint a német alkalmazottak többsége a helyzetek közeledésével párhuzamosan "az őket a fizikai dolgozóktól elválasztó távolság fenntartására törekszik", ám Speier ehhez még azt is hozzáteszi, hogy még azon az áron is, ha ez a *nemzeti szocializmushoz vezet*.⁵³

Ez egy olyan pont, amely tekintetében a korabeli német szociológia messze nem volt egységes. Sokan közülük a "hamis tudat" problémáját vélték felfedezni abban a kétségtelenül ellentmondásos jelenségben, hogy "sok alkalmazott helyzetének masszív rosszabbodása ellenére konokul tiltakozik, hogy a munkásság érdekeivel és szervezeteivel azonosítsák".⁵⁴ Ez fogalmazódott meg pl. Fritz Croner korai tanulmányaiban.⁵⁵ Más irányból indult el, ám új összefüggésbe helyezte a választás-problematikát *Simon Kracauer*⁵⁶ és *Carl Dreyfuss*.⁵⁷ Az ő tanulmányaik a

---

kiseb arányt képviselő magasabb beosztásúak a munkáltatókhoz közel álló tömörülésekhez tartoztak, a többség viszont a középosztály orientációjú szervezeteket választotta. *Carter* (1985. 28. p.).

⁵¹ *Speier* (1934. 128. p.). Idézi *Carter* (1985. 28. p.).

⁵² *Speier* (1934. 132. p.). Formalizált alakban: *Carter* (1985. 28. p.).

⁵³ *Speier* (1934. 133. p.). Idézi *Carter* (1985. 29. p.).

⁵⁴ *Mangold* (1981. 22. p.).

⁵⁵ *Die Angestellten seit der Währungsstabilisierung*. In.: ASS, 60. 1928, S. 103-146. Zur Theorie proletarischer Sozialpolitik. In.: *Die Gesellschaft*, 1930. I. kötet 41-55. p. Grundzüge freigewerkschaftlicher Sozialpolitik, Berlin, 1930.

⁵⁶ *S. Kracauer*: *Die Angestellten*. A tanulmány a *Frankfurter Zeitung*-ban jelent meg először, 1929-ben, majd rá egy évre monográfiaként is napvilágot látott Frankfurtban.

⁵⁷ *C. Dreyfuss*: *Beruf und Ideologie der Angestellten*. München, 1933. A tanulmány a "szociológiai kérdések ma" című sorozat második füzetében jelent meg. A harmadik füzetként Speier munkáját hirdették meg, a megjelenésre azonban már nem kerülhetett sor.

szociálpszichológiai dimenzió bevonásával kívánták valószínűsíteni, hogy az alkalmazottak végül is a proletariátust fogják választani. A szociológusok mindaddig csak a materiális létviszonyok (jövedelem, életmód, önállóság) megrendülésével támasztották alá a proletarizálódási tézist. Szerintük viszont "a fehérgallérosok nemcsak a gazdasági, hanem a *lelki elidegenedéstől* is szenvednek, mivel a tőkés rendszerben nemcsak munkaerejükkel, hanem személyiségükkel is dologként bánnak".⁵⁸

A közismert fejlemények nem igazolták azokat a várakozásokat, hogy az alkalmazottak a margóra kerülve szembefordulnak a rendszerrel és a munkássággal közös harcba kezdenek. Erőteljesebben érvényesültek a más irányú, közelebbiről a nemzeti szocializmus felé tájékozódó választások. A korai elemzők elsősorban az alkalmazotti középosztály alsó rétegeinek – Crozier kifejezésével élve: az "álgalléros proletároknak" – nagyfokú affinitását emelték ki.⁵⁹

Hans Speier szinte mindmáig tartó vita magját vetette el az által, hogy rámutatott az alkalmazotti problematika és a fasizmus kapcsolatára.⁶⁰ Fasizmus-tézise arra enged következtetni, hogy az adott történelmi helyzetben szükségszerűnek vagy legalább is nehezen elkerülhetőnek látta az alkalmazottak többségének a fasizmussal való találkozását, sőt szerepét a fasizmus uralomra segítésében. Az összefüggés történelmi tény, a magyarázat tekintetében azonban aligha elégséges a társadalmi lecsúszás és a munkásságba való beolvadás veszélye által kiváltott törvényszerű reakcióról beszélni. A más fajta részmagyarázatok⁶¹ között megvizsgálásra érdemesnek mutatkozik pl. a szocializáció és a fasizmus kapcsolata, az, hogy a kortárs német társadalomban zajló szocializációs folyamatok (különösen az alkalmazottak rétegspecifikus szocializációja) mennyiben teremtettek kedvező befogadó közeget a tekintélyelvi megoldások iránt.⁶²

---

⁵⁸ Crozier (1971. 26. p.).

⁵⁹ Crozier (1971. 26. p.). Daniel Guerin: *Fascism and Big Business*. New York, 1973. (előszőr 1939-ben jelent meg). A "hivő" marxista Guerin szerint a középosztály a munkásságban csalódott, mert az nem tudott kiutat találni a válságból, s így hozzájárult a bizonytalanság fenntartásához. (Guerin, 1973. 50. p.).

⁶⁰ Lásd pl. Martin Kronauer, Mihály Vajda, Robert Jackall: *German White-Collar Workers and the Rise of Hitler* by Hans Speier. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 1988. 1,3, Spring, 431–442. p. *German White-Collar Workers before the Rise of National Socialism: An Interview with Hans Speier*. *International Journal of Politics, Culture and Society*, 1990. 4,2, Winter, 197–207. p. Richard Hamilton: *Die soziale Basis des Nationalsozialismus. Eine kritische Betrachtung*. In.: J. Kocka (Hg.) *Angestellte im europäischen Vergleich. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1981. 354–375. p.*

⁶¹ Ilyen másfajta magyarázatot fogalmazott meg Ernst Mandel Trockij műveihöz írt bevezetőjében (Trockij gondolataira támaszkodva): "A fasiszta csoportok eleinte a kispolgárságnak csak legeltökéltebb és legelkeseredettebb tagjait (az 'örülteket') olvasztják magukba. A kispolgárság tömegei, valamint az öntudatra nem ébredt és szervezetlen munkások – főként a fiatalok – általában a két tábor között ingadoznak. Ahhoz a csoporthoz húznak, amelyik a legtöbb bátorságot és eltökéltséget mutatja. *A befutóra akarnak tenni.*" Ernest Mandel: *Introduction to Trotsky*. In.: Leon Trotsky, *The Struggle Against Fascism in Germany*, London, 1975. XXII. Az "új középosztály" jellemzése során Theodor Geiger 'magyarázó-nyalábként' kezelte a szociális és politikai problémákat, valamint a nemzeti szocializmus felemelkedését. A nemzeti szocializmus rendi-társadalmi ígéretének számos alkalmazottakra gyakorolt erőteljes hatását azzal magyarázta, hogy a mentalitásukban lévő rendies elemek gyakran gyűlölködésben jelennek meg, annál hevesebben, minél inkább meghazudtolja és elfojtja azokat reménytelen függő helyzetűk. T. Geiger: *Die Soziale Schichtung des deutschen Volkes*. Stuttgart, 1932. Változatlan utánnomás Stuttgart, 1967., Darmstadt, 1972. 104. p. Erre vonatkozóan lásd Mangold (1981. 23. p.).

⁶² A paternalista szerkezetben meginduló modernizáció kapcsán írta Somlai Péter, hogy a német társadalom tekintélyelven alapuló intézményeiben (pl. a hadseregben) az újonnan jövők között pusztán reprodukálni kellett a szocializáció során már elsajátított értékeket és beállítottságokat ("parancs és engedelmesség kölcsönös elvárását"). Somlai (1977. 36. p.). A századforduló időszakától kezdve a társadalmi

Speier fasizmus-tézise tehát csak az egyik – s az alkalmazottak egy részére érvényes – lehetséges magyarázat.

A német alkalmazottak szociológiája a század harmincas éveire is megőrizte – egyfajta szemléleti keretet jelentő – nemzeti sajátosságát: az alkalmazottak munkaszituációját, életviszonyait, gondolkodási és cselekvési orientációit a társadalomszerkezetre vonatkozó elméleti előfeltevések és a politikai "kontextualitások" függvényében vizsgálta. Ez a tradíció három-négy évtizeden át megőrződött ugyan, csak éppen a *nemzeti szocializmus uralomra jutásával maga az alkalmazotti szociológia szűnt meg létezni*. Reprezentánsainak nemcsak társadalomkutatói tevékenységében, hanem további életútjában is meghatározó szerepet játszott a politika: Lederer, Speier, Kracauer és Dreyfuss az Egyesült Államokba, Croner Svédországba, Geiger pedig Dániába emigrált. Ez bizonyos időre a német alkalmazotti szociológia végét jelentette.⁶³

IRODALOM

- Anderson, Gregory, Angestellte in England 1850 bis 1914. In.: J. Kocka (szerk.) 1981. 59–73. p.*
Andics Jenő, A technikai haladás társadalmi problémái a gazdasági szervezetekben. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
Bain, George Sayers–Price, Robert, 'Who Is a White-Collar Employee?' – British Journal of Industrial Relations, vol. X. n°. 3.(November 1972.) 325–339. p.
Berényi Gábor: Egy liberális szocialista. Eduard Bernstein írásai elé. Medvetánc, 1984.4.–1985.1. 169–180. p.
Berger, Ulrike–Offe, Claus, Das Rationalisierungsdilemma der Angestelltenarbeit. In.: J. Kocka (szerk.) 1981.
Bernstein, Eduard, A szocializmus előfeltételei és a szociáldemokrácia feladatai. (Részletek). Medvetánc 1984.4.–1985.1.
Carter, Robert, Capitalism, class conflict and the new middle class. Routledge & Kegan Paul, London/Boston/Melbourne/Henley, 1985.
Croner, Fritz, Die Angestellten in der modernen Gesellschaft. Frankfurt/Wien, 1954. Salaried Employees in Modern Society. International Labour Review, LXIX. February, 1954. 97–110. p.
Crozier, Michel, The World of the Office Worker. The University of Chicago Press, Chicago/London, 1971.
Feleky Gábor, A 'fehérgallérosok' szociológiai kutatásának történetéhez. Szociológia, 1988. 4. 433–453. p.
Feleky Gábor: A munkaszituációtól a strukturális viszonylatokig. A 'fehérgallérosokra' vonatkozó funkció- és helymeghatározások a szociológiában. Szeged, 1993. (kandidátusi értekezés).
Feleky Gábor: A 'Marx-Weber erőter' történetéhez. Társadalomkutatás 1995. 1–4. 70–93.
Handke, Horst, Munkamegosztás és foglalkoztatottsági struktúrák. (Adalék az emberi termelőerő fejlődéséhez Németországban 1871 és 1918 között). Történelmi Szemle, 1981. 3. 493–507. p.
Hyman, Richard, – Price, Robert (szerk.), The New Working Class? White-Collar Workers and their Organizations. Macmillan, London/Basingstoke, 1983.
Kautsky, Karl, Az erfurti program. Kossuth Könyvkiadó, 1982.
Kocka, Jürgen, (szerk.), Angestellte im europäischen Vergleich. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1981.
Kocka, Jürgen, Angestellte zwischen Faschismus und Demokratie. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977.
Lederer, Emil, Die Privatangestellten in der Modernen Wirtschaftsentwicklung. J.C.B.Mohr/P.Siebeck, 1912.

élet szerkezetváltozásai leképeződtek a szocializáció terén is, ám a tekintélyelvi beállítottságnak a család és az iskola által támogatott dominanciáját nem törte meg.

⁶³ *Mangold* (1981. 24. p.).

Mangold, Werner, Angestelltengeschichte und Angestelltensoziologie in Deutschland, England und Frankreich. In.: J. Kocka (szerk.) Angestellte im europäischen Vergleich. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1981. 11–38. p.

Somlai Péter: Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás. Akadémiai Kiadó, 1977.

Speier, Hans, Die Angestellten vor dem Nationalsozialismus. Ein Beitrag zum Verständnis der deutschen Sozialstruktur 1918–1933. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 1977.

Szentpéteri István, A szervezet és a társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Bp. 1985.

Weber, Max, Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967.

Weber, Max, Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.

Weber, Max, Gazdaság és társadalom. 2/1. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.

Weber, Max, Kapitalizmus és agrártársadalom Németországban. In.: M. Weber: Gazdaságtörténet. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1979. 475–495.

GÁBOR FELEKY

ESTATE ORIENTATION AND LEGAL FIELD (Starting the Sociology of "White-Collar" Workers in Germany)

(Summary)

There are many different theories related to the functions and positions of the "white-collar" workers within the social structure. A significant degree of heterogeneity can be observed not only in the positions of white collar workers, but in interpretations attached to those positions.

Theories differ from each other in delimitation (under what conditions are the frontiers of this aggregate identified as 'downwards' and 'upwards'); in definition (is it an occupational group, a social stratum, or a class?); and in description (what are its characteristics?).

There are three approaches to the analysis of "white-collar" workers: functional, structural and action theory. From the structural and action-theory perspectives, there are reconstructions of theories dating from the end of the 19th century to the present (in this theme there were usable works of Crozier, Mangold, Carter and Hyman and Price). Within this perspective there are three stages.

The first and longest stage was represented only by German sociology until the middle of the current century. It included Marx and K. Kautsky's "proletarianization" thesis; Schmoller's "Mittelstand" theory; Lederer's "third-power" conception, and Speier and Geiger's "fascism" thesis.

This stage is reconstructed, described and analysed in this paper. It is the author's opinion that an intervening theoretical sphere is absent. This intervening sphere could better explain the relationships theory and fact, structure and action, individual and group, and micro and macro levels. The goal of this research is to provide an integrated micro-macro level interpretation to the phenomenon of "white-collar" workers.